

गीतादर्शनको दृष्टिमा 'सुकरातको डायरी' उपन्यास

नारायण चालिसे

सार

प्रस्तुत लेख उपन्यासकार गोविन्दराज भट्टराईद्वारा लिखित सुकरातको डायरी उपन्यासको विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । श्रीमद्भगवद्गीतामा प्रयुक्त विभिन्न दर्शनहरूमध्ये कर्मयोग र नियतिवादी मान्यताका आधारमा प्रस्तुत उपन्यासको विश्लेषण गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ । कर्मयोग र नियतिवादी मान्यताले बलियो यस उपन्यासको प्राज्ञिक विमर्श अघि बढाउनु यस लेखको खास उद्देश्य हो । जति हिँडिन्छ निर्धारण गरिएको गति हिँडिन्छ । त्यो हिँडाइपछि पनि पुग्ने ठाउँ त्यत्तिकै अनिश्चित छ तापनि हिँड्नु अधिकार, कर्म र कर्तव्य पनि हो । गन्तव्यमा पुग्ने पर्ने अधिकार मानिसले राख्दैन । यस उपन्यासमा कुनै पनि अपेक्षा नगरीकन कर्मलाई पछ्याइएको छ । त्यसैगरी हाम्रो जीवनका कुनै पनि कर्महरूको परिणाम हाम्रो हातमा छैन । जीवन नियति निर्देशित यात्रामा छ त्यसैले जेजस्ता परिणतिहरू हात लाग्छन् तिनलाई स्वीकार्नु बाध्यता हो भन्ने मान्यता नियतिवाद हो । यस उपन्यासका हरेक पात्र, तिनका कर्म र परिणाम सबै स्वतः परिचालित नियतिलाई अङ्गीकार गरेर भएका छन् । जीवन पनि र जगत् पनि गीता दर्शनमा व्यक्त भएजस्तै कर्मका अनिवार्यताबाट प्रभावित छ । मानिस भौतिक देह र आध्यात्मिक विचार लिएर हिँडेको छ । भौतिक प्राप्तिमा अध्यात्म प्रश्न छैन । आध्यात्मिक उपलब्धिमा भौतिक देहले चित्त बुझाउँदैन भन्ने मान्यता सधैं बहसमै रही आएको छ । उपन्यासमा पूर्वीय आत्मिक जगत् र पश्चात्य भौतिक जगत्को मिश्रणबाट विचारको प्रक्षेपण गरिएकाले मानिस यी दुबै समयका विचार र व्यवहार लिएर हिँडेको छ भन्ने बोध गराउन खोजिएको छ । जीवनलाई समर्थन गर्ने नियतिवादी एवम् कर्मवादी दर्शन यस उपन्यासको विषय र प्रस्तुतिले चरितार्थ गरेको छ भन्ने निष्कर्ष यसमा स्थापित गरिएको छ ।

मुख्य शब्दहरू : अध्यात्म, आत्महन्ता, कर्मवाद, नियतिवाद, विवशता

विषयप्रवेश

सुकरातको डायरी (२०६८) गोविन्दराज भट्टराईको औपन्यासिक कृति हो । यस कृतिमा विश्वविद्यालयका प्रोफेसर सुकरातले आफ्नो जीवनको केही समयको दैनिकी लेखेको हुनाले यसको नाम सुकरातको डायरी भनिएको छ । यो कृति भट्टराईको २०६३ मा प्रकाशित सुकरातका पाइलाको निरन्तरता पनि हो । सुकरातका पाइलामा रोकिएको घटनाबाट यस कृतिको प्रारम्भ भएको छ । उपन्यासमा पात्रको रूपमा रहेको अनन्तको आत्महत्या हो कि भन्न मिल्ने कालो छायाँमा मन ढक्क फुलाउँदै, धेरै ठूलो विस्मात बेहोर्दै यसरी आत्महत्या चाहिँ नगराएको भए हुने, समय पनि कस्तो निष्ठुरी भनी चित्त दुःखाएर उपन्यासका लेखकलाई नै दोष दिँदै सुकरातका पाइलामा आँखा बिसाएका पाठकलाई यो उपन्यासले केही आधार दिएको छ । यस उपन्यासमा जीवनका आदर्शहरूलाई नयाँ दृष्टिले हेर्न खोजिएको छ । यस उपन्यासबारे अन्य पक्षमा केही समीक्षा भए पनि कर्मवाद र नियतिवाद पूर्वीय(गीतादर्शन)को दृष्टिबाट समीक्षा गर्ने काम भएको छैन त्यसलाई श्रीमद्भगवद्गीताको दर्शनका आधारमा हेरेर निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ । साथै नयाँ शैली र शिल्पमा लेखिएको यस उपन्यासका शक्ति र सीमालाई पनि सङ्केत गरेर निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने काम गरिएको छ ।

समस्या एवं उद्देश्य

भगवद्गीताको कर्मयोग र नियतिवादी दार्शनिक विचारको प्रस्तुति *सुकरातको डायरी* उपन्यासमा के कसरी भएको छ ? अनि *सुकरातको डायरी* उपन्यासका शक्ति र सीमा केके हुन् ? भन्ने मूल प्राज्ञिक समस्यामा केन्द्रित रहेर उपन्यासमा प्रयुक्त कर्मवाद र नियतिवादी दर्शनको पहिचान गर्नु र उपन्यासको शक्ति र सीमाका बारेमा चर्चा गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा र औचित्य

सुकरातको डायरी उपन्यास छापिए लगत्तै विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा पुस्तक परिचय र समीक्षा लेखहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । नवीन शिल्प र शैलीमा लेखिएको यस उपन्यासबारे विमर्श कार्यक्रममै पनि दुई दर्जनभन्दा बढी समीक्षा लेखकहरूले आफूना विचारहरू राखेका थिए । ती धेरै समीक्षाविचारहरूलाई समेटेर कोइराला (२०६९) को सम्पादनमा *विपठनमा सुकरातको डायरी* भन्ने पुस्तक नै प्रकाशित भएको छ । यस पुस्तकमा उपन्यासका विभिन्न पक्ष समेटेर तयार भएका तीसजना समीक्षकका समीक्षा लेखहरू समेटिएका छन् । ती लेखहरूमा *सुकरातको डायरी* उपन्यास स्वतन्त्रताको शङ्खघोष, नारीवादी दृष्टि, प्रयोगशील नवीनता, उत्तरआधुनिक शैलीको उपन्यास, अधिआख्यानको प्रयोग भएको कृति, प्रयोगै प्रयोगको कृति, विसंरचनावादी उपन्यास, नेपाली साहित्यको अजम्बरी विरुवा, आख्यान नलेखिएको आख्यान, भर्चुअल रियालिटी उपन्यास, अल्टरनेटिभ नोभल, भर्चुअलस्पेस, नेपालको मोनालिसा, सिर्जनाको फाँटमा नयाँ इन्द्रेणी इत्यादि शीर्षकका समीक्षाहरू समेटिएका छन् । ती समीक्षा लेखले यस उपन्यासका विविध पक्षमा प्रकाश पारेका छन् । ती प्रकाशित पक्षहरूले यस उपन्यासलाई धेरै कोणबाट अध्ययन गर्न सकिने कुरालाई स्पष्ट पारेका छन् । यी सबै लेखमा यस उपन्यासको विचारपक्षमा विद्यमान कर्मवाद र नियतिवादका बारेमा समीक्षा गरिएको छैन र शक्ति र सीमाका बारेमा पनि यस लेखमा नयाँ ढङ्गले समीक्षा धारणा राखिएको छ । यो लेख यिनै समस्यालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्य, प्रयोजन र औचित्यमा केन्द्रित रहेको छ ।

शोधविधि एवं सैद्धान्तिक आधार

मूलतः यो लेख सिद्धान्तपरक विश्लेषणमा आधारित रहेको छ । त्यसैले यस लेखमा निगमनात्मक पद्धतिको प्रयोग भएको छ । पाठविश्लेषण र सन्दर्भपरक अध्ययनलाई आधार बनाएर श्रीमद्भगवद्गीतामा अभिव्यक्त कर्मयोग र नियतिवादका वैचारिक आधारहरू र तिनको उपस्थिति उपन्यासमा खोज्ने र केलाउने विधि नै यस लेखको मुख्य विधि रहेको छ । सामग्री सङ्कलनको निमित्त पुस्तकालयलाई प्रमुखक्षेत्र बनाइएको छ भने विश्लेषण र व्याख्यान विधिको माध्यमले सामग्रीको व्यवस्थापन गरिएको छ । श्रीमद्भगवद्गीतामा श्रीकृष्णले साङ्ख्ययोग, कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग र राजविद्यायोग आदि दर्शनको उपदेश गराइसकेपछि जिज्ञासु अर्जुनले श्रीकृष्णलाई आफ्नो ईश्वरीय रूपको दर्शन गराउन अनुरोध गरेपछि (गीता ११/२३) श्रीकृष्णले आफ्नो विश्वरूपको दर्शन गराउँदै भने : “अर्जुन मेरा अनेक वर्ण र आकारका हजारौं दिव्यरूपहरू हेर” (गीता ११/५) “यहाँ सूर्य, वसु, इन्द्र, सम्पूर्ण चरित्र जगत् सबै विद्यमान छन् तर तिमा साधारण दृष्टिले यो सबै देख्न सम्भव छैन । यसको निमित्त म तिमिलाई दिव्य दृष्टि दिन्छु” (गीता ५/८) भनेर आफ्नो सबै प्रकारको रूपको दर्शनको निमित्त अर्जुनलाई दिव्य दृष्टि दिनु परेको प्रसङ्ग उल्लेख छ ।

अर्जुनले श्रीकृष्णको विराट् रूपमा राम्रा नराम्रा अवस्थाहरू देखे र कहाँ हर्षले उत्तेजित, सम्मोहित जस्ता भए भने कुनै रूपको दर्शनबाट डरले थरथरी कामेर आँखा चिम्लिए । त्यहाँ अर्जुनले एकै ठाउँमा अनेकौं प्रकारका बाँडिएको संसार देखे (गीता ५/१३) र विस्मय र रोमाञ्चले भरिएका अर्जुनले सृष्टि, स्थिति र प्रलयका अवस्थाहरू श्रीकृष्णमा विद्यमान रहेको ज्यादै नै रहस्यमय विश्वरूप देखेको (गीता ११/५१) र सृष्टि, स्थिति र लयमा मानिस केवल निमित्त मात्र हुने (गीता ५/३४) कुराको विस्मयकारी ज्ञान दिने भगवद्गीताको उपदेश नियतिवादी दर्शनको गहन प्राप्त हो । कृष्णले अर्जुन तिमी निमित्त मात्र हो, दुर्योधनहरूलाई मैले पहिल्यै मारिसकेको छु, तिमीले मारे जस्तो मात्रै गर्नु छ (गीता ११/३४) भनेको कुरा नियतिवादी दर्शनको शीर्ष चेतना हो । त्यसैगरी निष्काम कर्मयोगको दर्शन त्यत्तिकै शक्तिशाली दर्शन हो भगवद्गीताको । कर्म तिम्रो अधिकारक्षेत्र भित्रको कुरा हो परिणाम तिम्रो क्षमता वा अधीनमा छैन (गीता २/४७) तिम्रा हातमा भएको दुःखो तिमीसँग रहुञ्जेल तिम्रो अधीनमा हुन्छ । त्यो दुःख तिमीले फाल्न वा नफाल्न सक्छौ तर तिम्रो हातबाट छुटिसकेपछि त्यसले कसलाई के कति चोट पुऱ्याउँछ वा पुऱ्याउँदैन त्यो तिम्रो अधीनमा हुँदैन । तिमीले चाहेर वा नचाहेर कर्मले गति फेर्ने वा नफेर्ने हुँदैन भन्ने मान्यता निष्कामकर्मयोग दर्शनको सार हो । यस दर्शनले हामीले कर्म त गर्दै जानुपर्छ तर परिणाम आफ्नो पक्षमा ल्याउने वा पार्ने प्रयत्न गर्नुहुँदैन भन्ने मान्यता राख्छ । लोकोऽयं कर्मबन्धन (गीता, ३/९) यो संसार नै कर्मले बाँधिएको छ । यो भनाइले एकातिर कर्मको अनिवार्यतालाई र अर्कोतिर कर्म निष्काम हुन सक्दैन भन्ने कुरालाई सङ्केत गरेको छ । कर्म अनिवार्य छ र त्यो कर्म अतिशय फलाशक्तिबाट मुक्त रहनुपर्छ भन्ने यसको आशयार्थ गरिएको छ (शर्मा, १९९८, पृ. १५) । कर्म गर्ने फलको आशै नगर्ने होइन अतिशय आशक्तिमा कर्म नगर किनकि त्यसले तिमीलाई बढी दुःखी तुल्याउँछ वा अनधिकृत बाटोतर्फ तिमीलाई डोऱ्याउँछ भन्ने आशयमा निष्काम कर्मयोग गीतामा चरितार्थ हुन्छ । यो दर्शनको आदर्शभन्दा बाहिर यो संसार छैन भन्ने आशय गीताको निष्काम दर्शन हो । त्यसै गरी हामीले गर्ने कर्महरू जस्तै हाम्रा भोगाइहरू पनि हाम्रो इच्छा र अधीनमा छैनन् । ती परिणामहरू भोग्न हामी बाध्य छौं भन्ने मान्यता नियतिवादको निचोड विचार हो ।

विषयविश्लेषण

यस आख्यानभित्रको पात्र अनन्तलाई गतिलो आख्यान लेखन गुरु सुकरातले विश्व साहित्यमा प्रचलित आख्यान र आख्यानेतर साहित्यसम्बन्धी तत्त्वज्ञान र सो ज्ञानको पारख गर्न सक्ने विश्वदृष्टि दिनु परेको कुरालाई यहाँ गीताको दर्शनसँग तुलना गर्न सकिन्छ । साथै यस कृतिमा सायास हो या अनायास, त्यस्तै विश्वदृष्टि राख्न सक्ने द्रष्टा पाठकको अपेक्षा गरिएको अनुभव हुन्छ किनभने कुनै एउटा विधा, कुनै एउटा विषय वा एकाध कृति पढेको सामान्य पाठकले यस कृतिको पूर्ण पठन र रसास्वादन गर्न सक्ने अवस्था देखिँदैन । त्यसैले सुकरातको डायरी अध्ययन गर्नको निमित्त पनि पाठकलाई दिव्य दृष्टि र दिव्य ज्ञानको आवश्यकता पर्ने गरी यो कृति लेखिएको छ । यसभित्र साहित्य, कला र संस्कृतिसम्बन्धी विश्व मान्यताहरू समावेश भएका छन् ।

सुकरातको डायरी उपन्यासको अवस्थालाई नियतिवादी दर्शनसँग सहजै दाँज्न सकिन्छ ।

'सुकरात : लेट्स कम्प्रोमाइज नीलिमा । यति लामा वर्षहरू हामीले सम्भ्रौता गरेरै बितायौं भने यो त्यस्तै क्षण हो । सारा जीवन हास्यास्पद बाँच्यौं, विसङ्गतिपूर्ण यो त्यस्तै एउटा सानो घटना हो । हाम्रा बाँचाइ ता ज्यादा असङ्गतिपूर्ण छन्, इनकङ्गुअस । किन हाम्रा कर्महरूमा सुसङ्गति खोज्छ्यौ तिमी । त्यस्ता

क्रमहीनता भित्रै जीवन क्रमको स्थापना गरौं ।' (भट्टराई, २०६८, पृ. ३२६) ।

उपन्यासको यो निष्कर्ष बनाइमा जीवनका बाध्यता र कर्मको अनिवार्यता दुवै सङ्केतित छन् । यिनले कर्मवाद र नियतिवाद दुवैलाई समर्थन गरेका छन् । सुकरातले आफ्ना शिष्य अनन्तसँग गरेको भर्चुअल भेट हिजोको त्यही रोमाञ्चक दृश्य जस्तै अनौठो र रहस्यमय छ । आजको भर्चुअल लोक र हिजोको दिव्यलोक दुबैभित्र छुन नसकिने तर अनुभव गर्न सकिने अवस्थाहरू विद्यमान छन् । आजको सुकरातले विभिन्न कृतिहरूका विशेषता बताएर अनन्त र पाठकहरूलाई विश्वदृष्टि दिएको अवस्था र श्रीकृष्णले अर्जुनलाई विश्वरूपको दर्शन गराएर दिएको ज्ञान समयको अन्तरालले पारेको प्रभाववाहेक अरू कुराहरू समान छन् । यो उपन्यास *सुकरातका पाइला* उपन्यासको निरन्तरता हो । त्यस उपन्यासमा मृत्युलाई अनौठो सम्मान गरिएको थियो र त्यस विषयमा असहमति जनाउँदै 'मृत्युमोहलाई वाध्यात्मक परिस्थितिमा प्रस्तुत गरिएको भए पनि यसले दिने नकारात्मक सन्देशको नैतिक जिम्मेवारी लेखकले लिनुपर्छ (चालिसे, २०६४, पृ. ७६)' भनेर *सुकरातका पाइला* को समीक्षामा असन्तुष्टि प्रकट गरिएको थियो । यस उपन्यासमा मृत्युलाई त्यसरी नसजाएर जीवनका कर्म र नियतिसँग जोडिएको छ ।

सुकरातलाई श्रीकृष्ण र अनन्तलाई अर्जुन पारेर घटना र अवस्थाहरूलाई अलौकिक तुल्याउने वा अतिरञ्जित पार्ने उद्देश्य नराखेर हेर्दा पनि युगलाई हेर्न चाहिने आँखाहरू आवश्यक छन् भन्ने अर्थमा सुकरातको दृष्टिमा देखिएको संसारको रूप अनौठो, विविधतामय, हर्ष र विस्मात्ले भरिएको छ । यो संसार कर्मको प्रतिरूप छ र त्यो नियति निर्देशित नै छ । के हामी हिजोका कृष्णका अधीनमा रहेका अर्जुन, दुर्योधन वा भीष्म, द्रोणहरूभन्दा भिन्न अस्तित्वमा उभिन सकेका छौं ? के हामी अन्त्यमा जीवनलाई संसाररूपी रङ्गशालामा अभिनय गर्न आएका हामी आफ्नो तर्फको वा जिम्माको अभिनय पूरा गरेर विदा हुने रङ्गमञ्चका निर्देशित पात्रहरूभन्दा बढी अधिकार प्राप्त गर्न सकेका छौं र ? भन्ने प्रश्नहरूका उत्तरमा नियतिवाद र कर्मवादका मान्यताहरू निर्णायक भएर आएका छन् । त्यसैले सुकरातहरूले पनि जीवनलाई अभिनयभन्दा बढी ठानेनन् । यस अर्थमा अर्जुनका गुरु श्रीकृष्ण र अनन्तका गुरु सुकरात उपदेशकका रूपमा समान छन् र ती कर्म र नियतिका पक्षपोषक बनेका छन् ।

कुनै अचेतनको साहसले उपस्थित भएको पाठकलाई आज *सुकरातको डायरी* अघि उभेँदा उसको गुनासो अर्थपूर्ण भएजस्तो लाग्दछ । अनन्तले पुनर्जीवन प्राप्त गरेछ । अरूहरू पनि जीवनका पक्षमा बोल्न थालेछन् । मृत्यु होइन जीवन भन्ने मान्यताले स्थान पाएछ । समीक्षक कोइरालाले पनि *सुकरातका पाइलामा* द्वन्द्व र युद्धकालीन नेपालको निराशाजनक, मृत्युमुखी, अवसादपूर्ण चित्र प्रस्तुत गरिएको थियो भने प्रस्तुत उपन्यासमा युद्धोत्तरकालीन नेपालको आशापूर्ण, जीवनमुखी र उल्लासयम चित्र प्रतिविम्बित गर्न खोजिएको छ (कोइराला, २०६९, पृ. २७२) भनेर नियतिवादी दर्शनको सार बनाइमै सहमति जनाएको बुझिन्छ । त्यसैगरी समीक्षक बलराम अधिकारीले सुनाएको लिखित टिप्पणीमा '*सुकरातका पाइला* मृत्युको कथा हो भने *सुकरातको डायरी* जीवनको कथा हो' (अधिकारी, २०६९, पृ. ३०८) भनिएको छ जसले जीवनको नश्वरता नियतिको अपरिहार्य दर्शनलाई नै बल प्रदान गरेको लाग्छ । *सुकरातको डायरी* निश्चय नै धेरै साधारण पाठकको ज्ञानको तहभन्दा धेरै माथि छ जसलाई केही सीमित परिभाषा र अर्थहरूको बन्धनमा बाँध्न नसकिने भएर आएको छ । पाठकको अठोट जसले यसबारेमा केही भन्ने पर्ने प्रेरणा दिइरहन्छ तर सीमित ज्ञान जुन अठोटमा चुनौती बनेर उभिन्छ । साधारण पाठकको मनले घरको धुरीमा चढेर ट्याङ्गलातर्फ फर्केर चर्को स्वरले सोध्न चाहेको छ, के सर्वसाधारण पाठकलाई साहित्यको संसारमा प्रवेशाज्ञा नदिनकै

निमित्त सुकरात तिमीले यत्रो प्रपञ्च रचेका त होइनौ ? अन्यथा मस्तिष्कमा यत्रो प्रहार बेहोरेर कोही सुकरातको डायरी पढ्न सक्छ ? 'दर्शनका तहबाट हेर्दा यो उपन्यास अर्थहीन भोगाइमा पनि अर्थहरूको खोजी हो । यस खोजमा उत्तरभन्दा प्रश्नले बढी ज्यादा महत्त्व पाएका छन् । अधिल्लो उपन्यासमा जस्तै यसमा पनि पात्रहरू जीवन र जगत्का विशेष गरी सृजनाका प्रश्नले थिचिएका छन् । प्रश्न गर्नु मानवीय स्वभाव हो र ती प्रश्नको उत्तरमा भौतारिनु मानवीय नियति र अन्ततः सबै प्रश्न अनुत्तरित रहनु जीवनको रहस्य हो' (अधिकारी, २०६९, पृ. ३०८) । यो समीक्षा भनाइले उपन्यासको सन्देश कर्म र नियतिको पक्षपोषणमा केन्द्रित रहेको देखाएको छ ।

बुद्धि पक्षमा यसले हथौडा मारिरहे पनि ग्रीसमा सुकरातसँग घुम्न पाउँदा प्राप्त हुने आनन्दले यता डोरिन छोड्दिन । सुकरातसँगको यात्रामा एथेन्स शहरको एजियन विश्वविद्यालयका प्राध्यापक सोक्रेटस र रविन कुकसँगको भेटलाई सम्भेर पुलकित हुने मनलाई कुनै सिद्धान्तले छेकेन कुनै दर्शनले पनि अलमल्याएन । बरु जरेबोडीको भोल जसलाई गाउँमा दुःखको खान्की मानेर पर सार्ने गर्थे तर आज प्लेटोको जन्मभूमिमा सुकरातसँग बसेर पिएको तृप्ति बुद्धिको वर्कतभन्दा पनि परको कुरा हो भन्ने लागेको छ ।

त्यत्रो विस्मातका साथ विदा लिएको अनन्तलाई गुरु सुकरातसँग अकस्मात् भर्चुअल भेटमा सामेल भएको खुसी पोख्न समीक्षा लेखनैपर्ने भयो किनभने अनन्तको भर्चुअल (परोक्ष) जीवनसँग प्रत्यक्ष सम्वाद अहिलेसम्म आम पाठकको क्षमतामा सामेल हुनसकेको छैन । अनन्तलाई सुकरातले उपदेश गर्न सक्छन्, पूर्णिमाले प्रेम गर्न सक्छे र नीलिमाले अनुभव गर्न सक्छे । अनन्तले लेख्न चाहेको उपन्यास सिद्धान्तको थिचाइमा रन्थनिएको वेला या त पूर्णिमाले तातो ओठको स्पर्शले ब्युँझाउन सक्छे या त नीलिमाको परिपक्व अनुभवले उकास्न सक्छे । सुकरातले अनन्तलाई बुद्धिले शासन गरिरहेको बेला मन छट्टपटिन्छ मात्र केही गर्न वा भन्न सकिँदैन । आत्मजीवनीपरक उपन्यासकारको विवरण पनि अद्यावधिक छैन न त नारी अस्तित्व र अस्मिताका निमित्त सङ्घर्षरत नारीहरूको नै विवरण छ । पाठकसँग सुकरातसँग जस्तो युद्ध उपन्यास, प्रेम आख्यान, विद्रोह आख्यान, नारी-पुरुष आख्यान, विज्ञान आख्यान आदि (भट्टराई, २०६८, पृ. ५४) कुनैको पनि पूर्ण विवरण छैन । टोल्स्टोयको आत्मजीवनी, गान्धीको आत्मकथा, गोर्कीको आमा, केही पनि सङ्कलित नहुन सक्छन् । अनि आत्मजीवनीको विवरण दिएर अनन्तलाई आत्मजीवनीपरक उपन्यास लेख्ने सल्लाह कसरी दिन सक्छ र पाठकले ? त्यस्तै लोलिता, ताल, लेक, मर्सि कुनैका बारेमा केही बताएर पनि अनन्तलाई आफ्नो पार्न सक्ने सामर्थ्य पाठकमा छैन । त्यसको निमित्त एउटै र अन्तिम सहारा गुरु सुकरात नै हुन् अन्यत्र कहाँ जान सकिन्छ र ?

सिद्धान्त घोकेर, बुभेरेर, राम्ररी पचाएर आख्यान लेख्न सकिन्छ भन्ने कुरा बुझ्न र सिद्धान्त बुभेरेर मात्र आख्यान लेख्न सकिँदैन, यो त हृदयको झङ्कार हो, मनको बोली हो, अन्तः चेतनाको भाषा हो । त्यसैले तिमी सिद्धान्त हो इन व्यवहार बुभेरेर, सिद्धान्तका ठेलीहरू होइन मनको ग्रन्थ, जीवनको दर्शनलाई उतार भन्ने बुझ्न सुकरातको डायरी भन्दा भरपर्दो आधार के हुनसक्छ र ? त्यति मात्र कहाँ हो र आख्यानको विषय, चरित्र, शैली, स्वरूप, थिम, देश, काल, वातावरण, आदि आख्यानका तत्त्व हुन् भन्ने कुराको प्रायोगिक परीक्षण, सिद्धान्तको व्यवहारपरक उपस्थितिको निमित्त इम्याजिनरी, होमल्याण्ड, यमपुरीको महल, वार एण्ड पीस, द रेन्बो आदि ग्रन्थको आधिकारिक विवेचना अन्यत्र कहाँ पाउनु र ? मानिसका मात्र कुरा होइन, जीव, जन्तु, वनस्पति, पशुपङ्क्षीका विषयमा पनि

साहित्य सिर्जना भएका छन् भन्ने कुरा पाठकलाई बुझाउन, माइ फ्यामिली एण्ड अदर एनिमल्स जस्ता कृतिको जानकारी लिन *सुकरातको डायरी* नै पढ्नुपर्ने छ । अनुवाद एउटा कला हो । कृतिको मर्म नभाँचिकन गरिने अनुवादले नै कालजयी रूप लिन सक्छ अन्यथा अनुवादको नाउँमा कृतिको हत्याको पीडा सहिनसक्नु हुन्छ भन्ने बुझ्नेहरू सबै नहुने र व्यावसायिक स्वार्थमा सस्तोखाले अनुवाद गरेर कृतिको हत्या गर्नेहरूबाट सजग रहनुपर्छ भन्ने नबुझेर अनन्तले आख्यानको आरम्भ कसरी गर्न सक्छ र ? शी, चारखुट्टेको घरजम, टाइम मसिन, एनिमलफर्म जस्ता कृति र तिनको अनुवादले नेपाली साहित्यका पाठकलाई लगाएको गुन बिर्सनसक्नु नै छ । देश बुझ्न, विदेश बुझ्न, आख्यान बुझ्न, अधिआख्यान बुझ्न, आधुनिक बुझ्न, उत्तरआधुनिक बुझ्न, पूर्णिमा बुझ्न, नीलिमा बुझ्न, अनन्त बुझ्न, सुकरात बुझ्न पाठक जाने ठाउँ *सुकरातको डायरी* नै हो ।

नफोँकमा पूर्णिमा नाचेको हेर्न, पूर्णिमाले विछोडको बेला पठाएको पत्र पढ्न, कीर्तिपुरको कोरेनेसन गार्डेनको रुखमुनि अनन्तले पूर्णिमासँग विताएका क्षण बुझ्न, तीव्र महत्वाकाङ्क्षाले छट्पटाएकी पूर्णिमाले प्रेममा भन्दा करिअरमा बढी विश्वास गरेको बुझ्न, पूर्णिमाको आँखामा विश्वासघाती अनन्तलाई हेर्न र अनन्तको आँखामा पूर्णिमाको स्वार्थ हेर्न, नीलिमाको विचारमा पुराना भैसकेका सुकरातका विचार बुझ्न र सशङ्कित सुकरातका आँखाले नीलिमा र अनन्तको पात्र र पात्रता बुझ्न *सुकरातको डायरी* बाहेक अरू कुनै किताव पढेर हुन्छ र ? अनि सबै जीवनमा खेलिने नाटकका रूप हुन् । जीवन एउटा पात्र र पात्रताको खेल हो । आऊ खेलौं एउटा बाँच्ने खेल भन्ने कुराको जानकारी दिने यो पनि एउटा कृति हो । आख्यानमा प्रयोग रोकिकनुको अर्थ साहित्यकै अवसान भयो भन्ने बुझ्न (पृ. १६५), यो सारा विश्व एक रङ्गमञ्च हो, अनि सारा नरनारी केवल यसका पात्रहरू (पृ. १६८) भन्ने शेक्सपियरको भनाइ बुझ्न, खलिल जिब्रानको वियोगको घडी नआइञ्जेलसम्म प्रेमले कहिल्यै पनि आफ्नो गहिराइ थाहा पाउँदैन (पृ. १८०) भन्ने बुझ्न *सुकरातको डायरी* बाहेक अरू के पढ्ने ?

पाठकलाई त यो पनि थाहा थिएन नीलिमा सुकरातसँगको लामो बसाइमा पनि त्यति सन्तुष्ट छैनन् । उनलाई सुकरातबिनाको एक रात आफ्नै हृदयको धड्कन सुन्ने इच्छा भएछ (पृ. १९३) । न त दाम्पत्य जीवन एउटा असमान सन्धिमा नारीको हस्ताक्षर मात्र रहेछ (पृ. २४२) भन्ने नीलिमाको धारणा र यौवन धेरै बाँकी रहेकी एउटी नेपाली नागरिकले आफ्नो पात्रता विक्रीमा राखेर neelima29@yahoo.com आफ्नो इमेल एड्रेस दिएको नै थाहा थियो (पृ. २४५) । त्यस्तै थाहा थिएन सुकरात आफ्नो जीवनबाट क्रमशः अनन्तको आख्यानमा पात्र बन्दै गेरेकी नीलिमाबाट दुःखी छन् भन्ने कुरा नै । अनन्तका बुबा द्वन्द्वकालमा हराएपछि विक्षिप्त बनेकी उसकी आमाले जताततै पतिको तिर्खालु अनुहार देखेको कुरा । द्वन्द्व र युद्धले बीभत्स तुल्याएका तन र मनका घाउ कतै पुग्दैं छन् कतै उफ्कैंदैं छन् । प्रेममा कतै समर्पण छ कतै धोका छ भन्ने यावत् कुराहरूको जानकारी *सुकरातको डायरी* बाटै प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

यति सबै कुरा बुझ्न, नेपाली आख्यानमा एउटै ज्यादै नौलो प्रयोगपरक, दार्शनिक विचारको पुञ्ज, जसमा कविता, नाटक, निबन्ध, समालोचना, आख्यान, अनुवाद, इतिहास, समाजशास्त्र, युद्ध, द्वन्द्व, शान्ति, जीवन र जगत् बुझ्न चाहिने कृति जो निरन्तर प्रयोगको घतलाग्दो नमुना हो त्यो कृति *सुकरातको डायरी* नै हो भन्ने बुझ्न सुकरातको डायरी नै पढ्नुपर्ने, कुमार कोइरालाको शब्द विचार नै पढ्नुपर्ने (पृ. २७१-२७२), डा. अञ्जना वस्ती

(भट्टराई) का शब्द नै पढ्नु पर्‍यो (पृ. २७७-२८२) र पढ्नुपर्‍यो परिशिष्ट क, ख, ग, घ, ङ, च । सुकरातले भने भैँ स्वतन्त्रता भनेको मानव आत्माको प्राणवायु हो (पृ. ३२६) भन्ने मूलमन्त्रले नै लेखकीय स्वतन्त्रता र यसको सत्ताको बारेमा बुझ्न सकिने छ भन्ने पाठकले बुझे । त्यसपछि कहिल्यै पुरानो नहुने नयाँ सोचको पक्षमा हामीलाई, सुकरातलाई, सबैलाई उभ्याउन चाहेको विचारको महायात्रामा हाम्रो गति छ भन्ने बुझ्न सुकरातको डायरी पढेर मात्र सकिन्छ ।

उपन्यासको अन्त्यमा, सुकरात, अनन्त, नीलिमा, पूर्णिमा सबै मिली एउटा आख्यानको मञ्चन गर्छन् जुन आख्यान जीवनको आख्यान हो, जगत्को आख्यान हो । त्यो आख्यान सुकरातको डायरीका नाउँमा वा नीलिमाको डायरी भनेर मान्न सकिन्छ । यो सबै जीवनको प्रत्येक सम्भौता नाटकभैँ हुने रहेछ, नाटक नै जीवनभैँ हुने रहेछ । कसरी जीवन बाँच्नु भन्ने बाहेक सबै कुरा बुझियो, गरियो (पृ. २५८) भन्ने रहस्यको गाँठो फुकाउन सबै जाने बाटो सुकरातको डायरी नै थियो । यस उपन्यासमा ती कामहरू भएका छन् जसलाई हामीले गर्नेपर्ने थियो । अनि ती कामहरूसँग लेखकको वा कसैको अधिकार छैन तापनि कर्म गर्ने प्रयत्न नै धर्म हो भन्ने चेतनाले सर्वत्र काम गरेको छ । यसैको नाम निष्काम कर्म र नियति हो ।

उपन्यासको शक्ति

यो कृति पढिसकेपछि कृति प्राचीन-अर्वाचीन वा आधुनिक-उत्तर आधुनिक के भयो वा हुनुपर्‍थ्यो भन्ने बारेमा भन्न नपाएका कुराहरू र यत्रो उपन्यास पढिसकेर पनि उपन्यासको स्वरूप, संरचना, यसको कथावस्तु, पात्र, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, सन्देश आदि तत्त्वहरूका बारेमा कुरै नगरी भनिएका माथिका कुराहरू केही प्रभावपरक अभिव्यक्तिहरू त हुन् तर कृतिका सारभूत कुरा पनि यिनै हुन् । साथै के पनि हो भने परम्परागत अर्थ र परिभाषाहरूमा बाँधेर कृतिलाई प्राविधिक तुल्याउँदा कृतिको मर्मतर्फ ध्यान नपुग्ने समस्याबाट अब मुक्त हुनैपर्छ । एउटा कृतिको समीक्षा कृतिको मर्मलाई समातेर गरिनुपर्छ भन्ने मुक्त धारणाले पनि स्थान सुरक्षित गर्‍यो । जहाँसम्म यो कृति को जस्तो छ र के जस्तो छ भन्ने भन्दा पनि यो कृति के भएको छ र कस्तो भएको छ मा ध्यान केन्द्रित गर्दा नै यसलाई राम्ररी मूल्याङ्कन गर्न सकिएला भन्ने लागेको छ । कसैले यो कुरा लेख्यो, यो कुरा किन लेखेन ? भनेर उसको उछितो काढ्ने छिद्रान्वेषी बुद्धिभन्दा पनि अरूले दिन नसकेका कुराहरू अब आफूले दिऊँ न त भन्ने अठोट हामीमा जागे के हुन्छ ? हामी आफैँले कृति पढेर कृतिजस्तै प्रतिक्रिया व्यक्त गरे के हुन्छ ?

यो कृति उत्तरआधुनिक साहित्यको फ्रेममा छ । यसमा केन्द्रभञ्जन, विधाभञ्जन, विधामिश्रण, कृतिलेखनको प्रयोग छ । साहित्यका प्रायः प्रचलित (आख्यान र आख्यानैतर) विधाहरूको सम्मिश्रण भएको छ । सबै विधाको पठन र त्यसपछिको कृति पठनको स्वाद लिन सक्ने मात्र होइन यसले पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको अभ्यास र शोधको सिद्धान्तसम्मको यात्रामा पाठकलाई पुऱ्याउँछ । प्राविधिको नयाँ युगको चिन्तन, नेट, इन्टरनेट, फेसबुक, भर्चुअल लाइफसम्मको जीवनका अवस्था र वाध्यताहरू समेत यसमा समेटिएका छन् । पुरानो र नयाँ दुवैलाई समावेश गर्ने अनौठो कलाको प्रयोग यसमा भएको छ ।

आवश्यक मात्र होइन अनावश्यक पनि जीवन हुन्छ । चाहिने भन्दा बढी नचाहिने कुराहरूले जीवन र जगत्लाई घेरेका छन् । राम्रोभन्दा बढी नराम्रो, सुखभन्दा बढी दुःख, हुँदाहुँदै पनि सकारात्मक चिन्तन लिएर हिँड्ने उपक्रम जीवनमा गरिन्छ र गर्नुपर्छ । सबै राम्रै र उत्कृष्ट कुराहरू मात्र गर्नुपर्छ भन्ने छैन यदाकदा लेखकीय स्वतन्त्रताको पक्षमा बोल्दा वा हिँड्दा सबै प्रकारका सम्भावना र चुनौतीहरूलाई साथैमा लिएर हिँड्न सकिएन भने नयाँ बाटो को रेखाङ्कन कसले गर्ने ? त्यसैले व्यक्तिस्वतन्त्रता त्यसमा लेखकीय अस्तित्व चेतनाको बोध छ भने त्यस्तो चुनौतीपूर्ण यात्रा र आलोचना ग्राह्य हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण यसमा व्यक्त भएको छ ।

हुन त यात्राविवरण, सिद्धान्तको व्याख्या, विचारको प्रक्षेपण, आख्यानको समिश्रण र प्रयोगको कौशलले गर्दा यो वृत्ति यति गम्भीर, नवीन र अनुकरणीय बनेको हो । छुट्टाछुट्टै कुराहरूको भिन्दाभिन्दै प्रयोग भएको भए यो स्तरको बन्ने थिएन । या त आख्यान बन्थ्यो या सैद्धान्तिक ग्रन्थ बन्थ्यो या यात्राविवरण बन्थ्यो । यी सबै मिलेर यो एउटा कृति बनेको छ जसभित्र पसेपछि साहित्य, कला र संस्कृतिको विश्वयात्रा गरेर फर्किन पाइन्छ । त्यति मात्र होइन विश्व मानवता, भातृत्व, बन्धुत्वका साथै पर्यावरणीय जगत्को पक्षमा आफूलाई उभ्याउने आत्मबल यसले दिन्छ । प्रेम र जीवनका नयाँ परिभाषाहरू बुझ्न साहित्यका विभिन्न आयामहरूलाई नाप्न र विश्वस्तरमा उभिएका कृतिहरूका सामु आफूलाई उभिएको पाउन सक्छ । द्वन्द्व र युद्धले पारेका घाउ र चोटहरूलाई स्मरण गर्ने मात्र नभएर जीवन त्यस्ता घाउहरूमा समयको मलमले उपचार गरेर चोट बिसर्जितर्फको प्रयत्न पनि हो । यसो गरिएन भने बाँच्ने सकिँदैन र पाइँदैन भन्ने सन्देश प्रवाह गर्न पनि यो कृति सक्षम भएको छ ।

यो कृति आख्यान लेख्ने तयारी र पूर्वाधार निर्माणमा तयार भएको छ । आख्यान लेखिएकै त छैन तर आख्यान भएको छ । कृतिले बौद्धिक पाठक र प्रयोगशील चेतनाको अपेक्षा गरेको छ । वैचारिक र दार्शनिक लेखनमा उपयोगी रहेको बौद्धिक खुराक आख्यानमा मिसिन आएकाले सामान्य पाठकका निमित्त यो कृति 'कागलाई बेल' पनि भएको छ तापनि हृदयको भाषा बुझ्ने पाठकहरूलाई बुझिले थिच्न सकेको छैन । जीवनलाई निरन्तर प्रयोगको यो उत्तरआधुनिक यात्रामा एउटा नाटकको अभिनयमा सरिक गराएर प्रयोगशील जीवन र साहित्यको पक्षमा अग्रसर हुन प्रेरित गरिएको छ । यस कृतिमा बुद्धि पक्ष र हृदय पक्ष दुबैको समायोजन गरिएको छ । एकातिर सुकरात र नीलिमाको ज्ञान प्रसारण गर्ने उपयोगी माध्यम यो कृतिलाई बनाइएको छ भने अर्कोतिर तिनीहरूकै भित्र ज्ञानले थिचिएर बसेको प्राकृतिक जीवनलाई चिनाउने थलो पनि यो कृति नै भएको छ ।

एउटा जीवन त तयारी र सारनतारनमै बित्नेरहेछ । एउटा राम्रो आख्यान तयार पारेर जीवनलाई सार्थक तुल्याऊँ भन्दा नपुग्ने आयु लिएका हामी कति संयोग र दुर्योगको सिकार बन्नै बाँकी छ । त्यसमाथि सुकरातको डायरी पढेर, सिद्धान्त बुझेर सिर्जना हुन्छ कि सिर्जनाले सिद्धान्त खोज्छ ? भन्ने प्रश्नको उत्तर स्वरूप सिद्धान्तको ज्ञान आवश्यक भए पनि सिद्धान्त पढेर गरिने सिर्जनाभन्दा सिर्जनाले लिने मुक्त, स्वतन्त्रयात्रामा देखिने जीवन यथार्थपरक, मार्मिक र कालजयी हुन्छ । यो त यसै लेखिन्छ यसको निमित्त हामीले कुनै तयारी गरिरहनु पर्दैन हामीले टिप्न लेख्न नभ्याएका भए पनि हाम्रा विषयको साहित्य इतिहासले रचिरहेकै हुन्छ, केही टिपिन्छन् धेरै छुट्टिन्छन् भन्ने बुझ्न सुकरातको डायरी उत्तम विकल्प थियो ।

यो कृति पढेपछि अर्जुनलाई दिव्य ज्ञान प्राप्त भएभैं धेरै कुराहरूमा आँखा खुल्ने र दिव्य ज्ञानको पथमा पाठक लाने अवस्था सिर्जना हुन्छ। एउटै कृति पढेर धेरै खाले विषयमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ। अब परम्परागत लेखनबाट लेखकहरू मुक्त भइसकेका छन्, त्यसैगरी पाठकहरू पनि परम्परामुक्त चिन्तन लिएर कृति पढ्न बस्नुपर्छ भन्ने आधुनिक मान्यता हुँदाहुँदै पनि हामी परम्परित नियम र नियतिका अधीनमा छौं। एउटा, दुईवटा मात्र होइन एउटै कृति जुन कथा, उपन्यास, कविता, नाटक, दर्शनशास्त्र, समाजशास्त्र, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र, जीवशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, भौतिकशास्त्र, प्रकृति, जीवन, पर्यावरण, पशुपङ्क्षी आदि सबै विषय र क्षेत्रको जानकारी र सूचना दिन सक्ने शास्त्र बनेर आउन सक्छ। त्यति मात्र होइन मानिसको चिन्तन र तीव्र गतिको भौतिक विकासको यो उत्तरआधुनिक युगमा सम्भव र असम्भवका सीमारेखाहरू पनि भत्किइसकेको अवस्था छ। त्यसैले हाम्रा मूल्य, मान्यता, सोचाइ, गराइका विधि र व्यवहारहरूमा पनि नयाँ दृष्टिकोणको आवश्यकता छ भन्ने बृहत् मान्यतालाई स्वीकार गर्ने समय नै वर्तमान हो भन्ने नयाँ मान्यतालाई अधि सार्न आवश्यक छ भन्ने कुराको सूचना पनि सुकरातको डायरीले दिएको छ। ज्ञानको क्षीतिज फराकिलो भएका लेखकहरू जस्तै त्यो फराकिलो ज्ञानको उज्यालो मा उज्यालिन सक्ने पाठक पनि आवश्यक छ भन्ने सन्देश पनि यो कृतिले दिएको छ। यसैलाई गीतादर्शनको सार भनिएको छ।

उपन्यासका सीमा

मार्मिक र रहरलाग्दो अनन्त र पूर्णमाको प्रेमपूर्ण जीवनलाई सुकरात गुरुका ओखरे उपदेशहरूले बोभिलो मात्रै पारेनन् उल्टै सिद्धान्त र व्यवहारको द्वन्द्वमा छट्पटिँदा छट्पटिँदै विछोडै हुनपुग्यो। पाठकले प्रेमको अनुभूति गर्ने कि दर्शनको तितो भोल पिउने ? भन्ने समस्या सुरुदेखि अन्त्यसम्म रहिरह्यो।

आख्यानमा मिसिएको दर्शनको तितो भोलले गर्दा आख्यानको माधुर्यको स्वाद लिन नसक्ने गरी पाठकहरू रन्थिने अवस्था रह्यो, विचारको गहिराइबाट निकास खोज्ने कठोर प्रयत्न गरिरहनुपयो र सिद्धान्तको रचना गरेर सिर्जनालाई उत्कृष्ट पार्ने धुनमा लागि रहनुपयो र भनिरहनुपयो तितो औषधि गुणकारी हुन्छ भनेर। सिद्धान्तिक विवरणलाई लगेर किन आख्यानलाई बोभिलो पारिएको होला ? प्रयोगको मोह किन यति विघ्न महत्वाकाङ्क्षी भनेर आएको होला ? भन्ने प्रश्न अनुत्तरित नै रहेको छ।

के सिद्धान्तलाई यसरी आख्यानमा नकोचेको भए सुकरातको ज्ञानको मूल्याङ्कन हुँदैनथ्यो होला र ? सुकरातले पढेका विश्वचर्चित आख्यान, जीवनी, नाटक, कविताको विवरण पोख्न सुकरातलाई किन रहर जागेको होला ?

यात्रा विवरणलाई सिद्धान्तमा, सिद्धान्तलाई सिर्जनामा र सिर्जनालाई जीवनमा, जीवनलाई अत्याधुनिकतामा ल्याउने प्रयास प्रायोगिक दृष्टिले राम्रो छ तर सुकरातको डायरीलाई सिद्धान्तको व्याख्याले कोसेढुङ्गा मान्नु परेको हो कि आख्यानको कुशलता (सरलता) ले ? भन्ने प्रश्न गर्न सकिन्छ। सबै कुरालाई एकै ठाउँमा राख्दैमा कृति उत्कृष्ट बन्न सक्छ ? यो कृति शैली, विषय, र प्रयोगमध्ये के कुराले उत्तम बन्न गएको हो ? यो आख्यान, जीवनी, यात्रा, समीक्षा, नाटक, निबन्ध आदिमध्ये के हो ? वा सबै हो ? यी केही मौलिक प्रश्नहरूको उत्तर क्रमशः अन्य लेखहरूमा खोजिँदै जानुपर्छ।

निष्कर्ष

सुकरातको डायरी उपन्यासमा प्रयोगको अनौठो रूप देख्न पाइन्छ । यस लेखमा पनि यसको प्रयोगशीलताका विषयमा केही सङ्केत गरिएको छ । यस उपन्यासका शक्ति र सीमाका बारेमा पनि यस लेखमा समीक्षा धारणा राखिएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि यस लेखको मूल अभीष्ट उपन्यासमा अभिव्यक्त विचारलाई गीताको कर्मयोग र नियतिवादी दर्शनका आधारमा हेर्नु रहेकाले अनायास हुने कर्म र अनायास नै भोगिने जीवन भोगाइका कुराहरूले गीताको कर्मवाद र नियतिवादलाई नै सङ्केत गरेका हुन् । लेखकले सायास वा अनायासमै पनि यही विचारलाई पछ्याउँदा यो उपन्यासको विचारपक्ष श्रीमद्भगवद्गीताको दर्शनसँग जोडिन पुगेको छ भन्ने विचार नै यस लेखको निष्कर्ष विचार बनेको छ । जीवनको नश्वरता र क्षणभङ्गुरता मात्र होइन, जीवनको नाटकीयता, निरर्थकता, अनिधार्थता, विसङ्गतता र समग्र जीवनको अवोधगम्यता सबैसबै सहित - वाचारम्भणम् विकारोनामध्ये यम् मृत्तिकेत्येवसत्यम् अर्थात् व्यवहार भेदले गर्दा माटाबाट बनेका वस्तुमा अनेक उपाधिहरू जोडिने भए पनि माटो नै सत्य हो भन्ने उपनिषद् वचनको सार्थकता पनि उपन्यासबाट सिद्ध हुन्छ । हामी चाहेर नचाहेर गीता दर्शनको विचारबाट धेरै टाढा छैनौं । हाम्रा कर्म र हामीले प्राप्त गरेका परिणाम पनि गीताको कर्मवाद र नियतिवादभन्दा फरक रहेका छैनन् । कर्म गर्छु भनेर मात्र गरिँदैन र परिणति पनि भोग्दछु भनेर मात्र भोगिँदैन । यी दुवै स्वतः हुने कुरा पनि हुन् । जसले यी दुईवटा कुरा बुझेर हिँड्न खोज्छ त्यो वेला विचार वा दर्शनको जन्म हुन्छ । सुकरातको डायरी उपन्यास पनि यसै प्रकृतिको अर्थमा गीतादर्शनसँग जोडिएको छ । मूलतः भगवद्गीताको नियतिवाद र निष्काम कर्मयोगको सन्देश यो उपन्यासको सारवस्तुबाट चरितार्थ हुन्छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, बलराम (२०६९), “सुकरातको डायरी : विधागत विसंरचना”, *विपठनमा सुकरातको डायरी*, सम्पा. कुमारप्रसाद कोइराला, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- कोइराला, कुमारप्रसाद (सम्पा.), (२०६९), *विपठनमा सुकरातको डायरी*, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- कृपामय, कृष्ण (व्या.) (२०६२), *श्रीमद्भगवद्गीता यथारूप*, काठमाडौं : राधाकृष्ण मन्दिर, हरेकृष्णधाम ।
- गौतम, कृष्ण (२०६४), *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- चालिसे, नारायण (२०६४), “पाइला पछ्याउँदै सुकरातका” *रश्मि*, वर्ष २३, अङ्क १ पृ. ७३ -८३ ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६३), *सुकरातका पाइला* काठमाडौं : मोडर्न बुक्स ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४), *उत्तरआधुनिक विमर्श*, काठमाडौं : मोडर्न बुक्स ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६८), *सुकरातको डायरी*, काठमाडौं : ओरियन्टल पब्लिकेशन ।
- शर्मा, चन्द्रधर (सन्.१९९८), *भारतीय दर्शन आलोचन और अनुशीलन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसी दास ।
- सरस्वती, मधुसूदन (टीका.), (२०६०), *श्रीमद्भगवद्गीता, वाराणसी* : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।